

AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ VE TÜRK HUKUKUNDA VİCDANİ RET

Yrd. Doç. Dr. Sabahattin Nal

Mustafa Kemal Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fak, Kamu Yönetimi Bölümü

Özet

Vicdani ret, kişinin ahlaki, dini ya da siyasi görüşleri nedeniyle silâh altına alınmayı reddetmesidir. Günümüzde, başta Avrupa ülkeleri olmak üzere birçok ülkenin vicdani reddi bir hak olarak tanındıkları görülmektedir. Bu yazının amacı, vicdani ret sorununun Avrupa İnsan Hakları sözleşmesi (AİHS, Sözleşme) ve Türk hukuku çerçevesinde incelenmesidir. Bu amaçla çalışmada önce genel olarak vicdani reddin gelişim süreci ve vicdani retle ilgili uluslararası düzenlemeler ele alınmış daha sonra, AİHS ve Türk hukuku irdelenmiştir. Bu tartışma ve incelemenin sonunda, AİHS'in vicdani redde doğrudan yer vermediği; ancak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kararlarında vicdani reddin dolaylı olarak korunduğu; Türk hukukunda ise vicdani retle ilgili bir düzenlemeye yer verilmediği, Anayasa'nın vicdani ret hakkını engellemediği ancak yasalarımızda vicdani ret hakkı ile çatışan düzenlemelerin olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: vicdani ret, AİHS, AİHM, sivil itaatsizlik, askerlik yükümlülüğünden kaçınma, asker, ordu.

CONSCIENTIOUS OBJECTION IN FRAMEWORK OF EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS AND TURKISH LAW

Abstract

Conscientious objection is an individual's refusal to serve in the military due to moral, religious or political reasons. Today, many countries, especially European countries, recognize conscientious objection as one of individual rights. This study analyzes the problem of conscientious objection in framework of Turkish Law and European Convention on Human Rights. To this end, the study first looks at the development process of and international regulations about the right of conscientious objection and later considers the Turkish Law and the ECHR about the subject. The study concludes that although the ECHR does not directly include the right of conscientious objection, the European Court of Human Rights protects this rights indirectly through its decisions. Also, there is no regulation about the right of conscientious objection in Turkish Law including the Turkish Constitution. The Constitution does not prohibit this right however there are rules in Turkish legal system conflicting with this right.

Keywords: Conscientious objection, European Convention on Human Right, European Court of Human Right, civil disobedience, refusal to serve in the military, soldier, military.

Giriş

En genel anlamıyla vicdani ret, hukuksal düzlemde, hukuka itaat etmeme davranışı olarak tanımlanabilir. Bu itaatsizlik, hukuka uygun olanla ve en derin, en mahrem ahlaki kanılarla vicdanın çelişmesi dolayısıyla meşrulaştırılabilir. Uymamak, farklılık, retçinin tipik davranış biçimleridir. Sonuç olarak bu davranışlar, ahlaki, ruhsal, toplumsal, siyasi ifadelerle karşıt tutumlardır ve doğası gereği, asla şiddet içermezler. Hukuksal anlamının dışında vicdani ret, kişinin vicdan özgürlüğünü ortaya koymasıdır. Bir başka anlatımla, kişinin düşünce özgürlüğüne sahip olması ve kendi vicdanına göre hareket etmesidir. Vicdani retçilik, kişinin düşüncesinin oluşumunda ve düşüncesini açıklamada psikolojik baskı altında olmamasını ve kendi hakkında karar vermesini ifade eder. Örneğin bu özgürlük, bireyin neyin iyi, neyin kötü, neyin doğru, neyin yanlış olduğuna ilişkin olarak kişisel yargılarını geliştirmesini ve bunları ortaya koymasını içerir. Bu bakımdan vicdan özgürlüğü, kişisel kimlik hakkı arasında çok sıkı bir ilişki bulunmaktadır (Decker and Fresa, 2001: 379).

Dar anlamda ise vicdani ret, bireyde var olan savaş karşıtı bir tutumdur. Bireyin ahlaki, dini ya da siyasi görüşleri nedeniyle silâh altına alınmayı reddetmesidir. Bir başka anlatımla vicdani ret, kişinin kendisinde önsel (apriori) olarak gördüğü moral ve vicdani değerlerini, bu değerlerle çatışan yasal yükümlülüklerle rağmen yaşamak istemesi ve bunun sonucu olarak da değerleri ile çatışan yasal yükümlülükleri reddetmesidir. Günümüzde vicdani ret, askerlik hizmetinden kaçınma olarak anlaşılmaktadır. İnsanları vicdani retçi olmaya yönelten çeşitli nedenler söz konusu olabilir. Bu nedenler içerikleri bakımından birbirinden farklılıklar gösterebilir. Örneğin kişiler dini inançları gereği askerlik yapmayı reddedebilecekleri gibi, siyasi veya toplumsal görüşleri doğrultusunda da bunu yapabilirler (Moskos/Chambers, 1993: 5). Genel kabul gören şekliyle vicdani ret, kişinin, dini, siyasi, ahlaki nedenlerle silah altına alınmayı reddetmesidir (Sevinç, 2006: 297-322).¹ Son zamanlarda, nükleer silahların caydırıcı amaçlarla kullanıldığı iddiasına karşı çıkanlar da vicdani retçi olarak kabul edilmektedir (Moskos/Chambers, 1993: 5).

Vicdani ret başlangıçta, askerlik hizmetinden kaçınma biçiminde ortaya çıkmışsa da zamanla askeri harcamalara kaynak oluşturması nedeniyle vergi vermeme, hapisanede bazı kurallara uymama gibi tavırları da içerisinde barındırmaya başlamıştır. Bu anlamda iki tür vicdani retten söz etmek mümkündür. Birincisi salt askerlik hizmetinden kaçınmaya ilişkin olup, bu yükümlülüklerin dışında sivil kamu hizmetlerinde yer alma anlamında vicdani ret. İkinci anlamda vicdani ret ise, askeri kaynaklı yükümlülüklerin, askeri unsurlar içeren emirlerin ve savaşa temel oluşturan sivil ya da askeri yükümlülüklerin ve tüm sivil ikame hizmetlerin

¹ Uluslararası Af Örgütü de vicdani retçiyi şöyle tanımlamaktadır: "Vicdani ya da geçerli bağlılığından dolayı silahlı kuvvetlerde görev almayı ya da savaşlarda veya silahlı çatışmalarda doğrudan ya da dolaylı görev yapmayı reddeden kişi." Bkz (http://www.amnesty.org.tr/pdf/bulten_vicdret.pdf), (Erişim Tarihi: 11.11.2008).

reddedilmesidir. Samimi etik kanaatler olarak görebileceğimiz vicdani reddin daha farklı anlamlar içerebileceği de söylenebilir. Pasifist ret² anlayışının yanında askerlik hizmetinin kısmi reddine dayalı bir vicdani ret anlayışını içeren tanımlara rastlamak da mümkündür (Eide/Mubanga-Chipoya, 1983: § 21).³

Askerlik hizmetine karşı çıkmanın gerekçeleri modern zamanlarda ve öncesinde farklılıklar göstermektedir. Modern zamanlardan önce askerlik hizmeti genellikle dini gerekçelerle reddedilmiştir. Vicdani reddin kökenlerini Ortaçağ Orta Avrupa derebeyliklerine kadar götürmek mümkündür. Bilinen ilk vicdani retçilere esin kaynağı Hıristiyanlık olmuştur. Hıristiyanlığa göre her ne nedenle olursa olsun insan yaşamının sonlandırılması kabul edilemeyecek bir durumdur. Bundan dolayı Hıristiyan inancına mensup dindarların askerlik kurumuna bakışları hep olumsuz olmuştur. Bu anlamda bilindiği gibi, Roma ordusundaki ilk Hıristiyanlar da savaşı reddetmişlerdir. Hıristiyanlar gibi Roma İmparatorluğundaki Yahudiler de orduda görev almayı reddetmişler, Roma yönetimleri de Yahudileri dini gerekçelerle askerlikten muaf tutmuşlardır. Ortaçağda çeşitli Hıristiyan tarikatları ise, feodal beylerle anlaşmalar yapıp bir çeşit savaş vergisi ödeyerek üyelerini ordu hizmetinin dışında tutmuşlardır. Bu anlayışı terk eden ve feodal düzenin ya askerlik ya da savaş vergisi dayatmasına karşı ilk radikal çıkışı yapan Almanya'daki Wiedertaeufer tarikatı olmuştur. Daha sonra Baptistler, Wiedertaeufer tarikatını izlemişlerdir. 18. yüzyılda İngiltere'de dini inançları nedeniyle şiddet kullanmayı, askerlik yapmayı ve vergi vermeyi reddeden Quaker tarikatı ortaya çıkmıştır. Quakerlar gerekçelerinin açıklığı ve tavırlarındaki tutarlılık nedeniyle, çağdaş anlamda, ilk vicdani retçiler olarak adlandırılabilirler. Kuzey Amerika'da yerleşen İngiliz sömürgecilerinin dünya görüşlerinde pasifist dini inançlar, bireysellik, vicdan özgürlüğü ve dini hoşgörü önemli bir yere sahip olduğundan Avrupa kıtası dışında çağdaş anlamda vicdani reddin ilk kez Amerika'da görüldüğü söylenebilir (Eide/Mubanga-Chipoya, 1983: § 21). Vicdani retçiler ilk kitlesel çıkışlarını I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'de gerçekleştirmişlerdir. Binlerce insan savaşa katılmayı reddetmiş, bunlardan üç bin tanesi hapis cezasına mahkûm edilmiştir. Bu kitlesel eylemlerden sonra Uluslararası Savaş Karşıtları (War Resisters' International-WRI) kurulmuştur. Avrupa ülkelerinin bir kısmı II. Dünya Savaşı'ndan sonra, vicdani ret hakkını sivil hizmet zorunluluğuyla birlikte tanımaya başlamıştır. Sivil ikame hizmetin kabul edilmesine karşın, askerlik yapmak istemeyen kişiler zorunlu olarak ve çoğunlukla askerlikten daha uzun bir süre hastane, okul vb. toplumsal hizmetlerde çok düşük ücretlerle çalışmaya zorlanmıştır. Söz konusu ülkeler, vicdani ret hareketinin büyük bir bölümünü yönlendirmeyi başarmışlardır. Ancak bugün hem sivil hizmeti, hem de askerlik

² Öldürmek her koşulda yasaktır.

³ Nitekim Birleşmiş Milletler'e 1983'te sunulan vicdani redde ilişkin tanım önerisinden, pasifist ret ve öldürmenin bazı durumlarda meşru olabileceği anlamları çıkmaktaydı. Bu "bazı durumlar" dünyanın ve de ülkelerin konjonktürel durumlarına bağlı olarak farklılık göstermekteydi. Bu konuda bkz. (Eide/Mubanga-Chipoya, 1983).

yapmayı reddeden bir hareket Avrupa, Amerika ve Afrika'nın çeşitli ülkelerinde devam etmektedir (Speck, 2005).⁴

Vicdani ret, içinde barındırdığı unsurlar ve nitelikler açısından bazı kavramlarla, özellikle sivil itaatsizlik, aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu anlamda vicdani ret ile sivil itaatsizlik arasındaki ayrıntılara değinmek, vicdani ret kavramının daha geniş bir açıdan tanımlanması için doğru bir yöntem olacaktır.

Vicdani ret, barışçıl olma, yasaya karşı gelme, eylemin sonuçlarına bilinçli olarak katlanma gibi özelliklere sahip olmasından dolayı sivil itaatsizlik eylemiyle benzerlik gösterse de Noon'un belirttiği gibi "[V]icdani ret ile sivil itaatsizlik gerek amaç gerek kullanılan araçlar yönünden birbirinden ayrılmaktadır." (Noon, 2002).

Vicdani ret ile sivil itaatsizlik arasındaki temel ayrım, iki hareketin sahip olduğu niteliklerde kendini göstermektedir. Vicdani ret bireysel bir hareket iken, sivil itaatsizlik siyasal sonuçları olan kamusal bir harekettir. Bir başka anlatımla vicdani ret, değerlere aykırı düşen normun yükümlülüklerinden kaçınmayı amaçlarken, sivil itaatsizlik normun ortadan kaldırılmasını amaçlamaktadır. Anayurt'un bu iki kavram arasındaki farka ilişkin olarak yaptığı saptama yerindedir (Anayurt, 2007: 149-183). Ancak Anayurt'un vicdani reddi, sadece normun yükümlülüğünden bireysel olarak kaçınmayı ilk ve nihai amaç edinen bir hareket olarak görmesi, vicdani reddin, normun ortadan kaldırılmasını amaç edinen (zaten Anayurt'a göre ayrım tam da bu noktada olmakta) bir hareket olmadığı anlamı çıkmaktadır. Türkiye'deki Savaş Karşıtları Demeği gibi örgütlenmeler, Avrupa ve Amerika'daki benzer örgütlenmeler bireysel hareketin kamusal harekete dönüştürülmesi çabasının örnekleri olarak görülebilir (Speck, 2005).⁵

Vicdani ret kavramına ilişkin bu açıklamalardan sonra vicdani retle ilgili uluslararası hukuktaki düzenlemelere bakıldığında birçok düzenlemeden söz etmek mümkündür. Bu anlamda Birleşmiş Milletler'in, aşağıda ayrıntılı şekilde görüleceği gibi, Avrupa Konseyi'nin, Avrupa Birliği'nin vicdani reddi yasal bir hak olarak kabul etme yönündeki düzenlemelerine rastlamak mümkündür (Üçpınar, 2008).⁶

⁴ Dünya ülkelerinde askerliğin zorunlu veya isteğe bağlı oluşuna göre verilmiş ayrıntılı bir liste için bkz. (The Question Of Conscientious Objection to Military Service, Report of the Secretary-General Prepared Pursuant to Commission resolution, 1997.

⁵ Batı Avrupa'da son on yıl içerisinde birçok ülkede zorunlu askerlik kaldırılmıştır. Zorunlu askerliğin kaldırıldığı, özellikle Batı Avrupa ülkelerinde, zorunlu askerliği reddetmeye yönelik girişimlerin ne kadar anti-militarist stratejinin bir parçası olduğu yönünde kuşku duyan Speck yine de vicdani ret hareketinin Amerika, Rusya ve Eski Sovyetler Birliği'nde ve dünyanın diğer kıtalarında genişleyen bir nitelikte olduğuna dikkat çekmektedir. Hatta kimi Avrupa ülkelerinde (özellikle Belçika ve İspanya'da) geleneksel ret hareketi yeni duyarlılıklar içerisinde girmiştir bkz. (Speck, 2005).

⁶ Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'nin 1987/46 sayılı kararında "[K]anaat, din ve vicdan özgürlüğünün bir meşru icrası olarak vicdani ret hakkını açıkça tanımıştır" denilmektedir. Komite'nin bu kararındaki vicdani redde ilişkin tutumunu 24.08.1999 (1999/4), 23.04.2002 (2002/45) vb. sayılı kararlarında da sürdürdüğü görülmektedir. Bu kararlardan da anlaşıldığı gibi vicdani ret, din ve vicdan özgürlüğü kapsamında görülüp bir hak olarak açıkça tanınmıştır. Vicdani ret konusunda yapılan uluslararası düzenlemeler için bkz. (Üçpınar, 2008).

Vicdani reddi bir hak olarak kabul eden temel belgelerden biri Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'nun 8 Mart 1989 tarih ve 1989/59 sayılı kararıdır. Komisyon bu kararında düşünce, vicdan ve din özgürlüğü kapsamında vicdani reddin bir hak olduğunu kabul etmiştir. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu da, 1993 tarihli Askerlik Hizmetinin Vicdanen Reddedilmesi (Conscientious Objection to Military Service, 1993: § 1-3) başlıklı kararında 1989 tarihli kararını da dikkate alarak, kişilerin, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 18. maddesi ve yine Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (MSHİUS)'nin 18. maddesinde yer alan düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün meşru kullanımı çerçevesinde askerlik hizmetinden vicdani ret gerekçesiyle kaçınabileceklerini belirtmiştir. Adı geçen organ, aynı kararında, vicdani ret konusunda tüm devletleri gerekli her türlü düzenlemeyi yapmaya davet etmiştir. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi de 22 No'lu Genel Yorumu'nda, vicdani reddi bir hak olarak nitelendirmiştir (General Comment No. 22, The Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion, 1993: § 11). Birleşmiş Milletler, İnsan Hakları Komitesi yakın tarihli bir kararında, Yehova Şahitlerine vicdani gerekçelerle askerlikten muaf tutulma hakkının tanınmamasını, MSHİUS'un 18. maddesine aykırı bulmuştur. Komite kararında, olağanüstü durumlarda bile adı geçen Sözleşme madde 18/3'te güvenceye alınan haklar konusunda yükümlülük azaltmaya (derogation) gidilemeyeceğini belirtmiştir. Bununla birlikte Komite, kimi durumlarda, kamu güvenliği, genel ahlak, başkalarının haklarını koruma gerekçesiyle, hukukça öngörülme koşuluyla kişinin dinini veya inancını ortaya koymasına sınırlamalar getirilebileceğine dikkat çekmiştir. Ancak bu sınırlamalar adı geçen hakkın özüne dokunmamalıdır (*Mr. Yeo-Bum Yoon and Mr. Myung-Jin Choi v. Republic of Korea*, 2007). Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'nun 2000/34 No'lu kararına dayanarak Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği tarafından 14 Mart 2002'de hazırlanan raporda da, vicdani reddin bir temel hak olduğu yeniden vurgulanmış, konuyla ilgili ulusal düzenlemelerdeki eksikliklere değinilmiş ve bir an önce yapılması gerekenlerin altı çizilmiştir (Civil and Political Rights, Including The Question of Conscientious Objection to Military Service, § 34).⁷

Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili 10. maddesinin 2. fıkrası açıkça vicdani reddi bir hak olarak tanımaktadır.⁸ Avrupa Birliği Parlamentosu tarafından kabul edilen bir dizi kararda da (The Macciocchi Resolution, 1983; The Schmidbauer Resolution, 1989; The De Gucht Resolution, 1993) vicdani ret hakkı tanınmış ve taraf ülkeleri "[Ö]zgürlük ve toplumun tüm üyelerine eşit davranma ilkesine tamamen saygıyla, askere alınan herkesin, silahlı veya silahsız askeri hizmeti, vicdan temelinde herhangi bir zamanda reddetme hakkını garanti

⁷ Birleşmiş Milletler'in vicdani ret konusunda belirlediği standartlar için bkz. (Brett, 2007).

⁸ Madde şu şekildedir: "Dinsel ya da vicdani sebeplerle askerlik yapmama hakkı, bu hakkın kullanılmasını düzenleyen ulusal yasalara uygun olarak tanınır." Bkz. (http://en.wikisource.org/wiki/Charter_of_Fundamental_Rights_of_the_European_Union), (Ekrişim tarihi: 14.10.2008).

etmeye" çağırmıştır. Aynı kararda "[H]içbir mahkeme ya da komisyonun bu bireysel hakkı etkileyemeyeceği" (The Schmidbauer Resolution, 1989: § 3) ifadesi de yer almıştır. Yine Avrupa Birliği Parlamentosu 11 Mart 1993'te aldığı bir kararda "Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'nun 89/59 No'lu kararı ile askerlik hizmetini vicdani ret bağlamında tanıdığını, vicdani ret hakkının, üye devletlerin hukuk sistemleri içerisine alınması gerektiğini vurgular" ifadesine yer vermiştir. Aynı kararda ayrıca, Uluslararası Af Örgütü tarafından pek çoğu düşünce suçlusu olarak kabul edilen vicdani retçilerin yargılanmaları ve mahkûm edilmeleri kınanmıştır (The De Gucht Resolution, 1993: § 46, 50).

Vicdani ret, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın 1990 yılında Kopenhag'da gerçekleştirdiği İnsani Boyut Konferansında⁹ da bir temel hak olarak kabul edilmiştir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Vicdani Ret

Vicdani ret konusunda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (Sözleşme, AİHS)'ne bakmadan önce, konunun açığa kavuşturulması açısından, Avrupa Konseyi'nin siyasi organları olan Bakanlar Komitesi ve Parlamenterler Asamblesi'nin vicdani retle ilgili görüş ve kararlarına bakmakta yarar vardır. Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi, vicdani reddin temel bir hak olarak kabul edilmesi gerektiği yönünde birtakım tavsiye kararları almıştır. Bu bağlamda Parlamenterler Asamblesi, Sözleşme'nin 9. maddesine dayanarak vicdani retle ilgili olarak 26 Ocak 1967 tarihinde aldığı 337 sayılı kararla (resolution) aşağıdaki ilkeleri getirmiştir:

1. Askerlik hizmetine tabi olan kişi, vicdani veya çok güçlü dinsel temelli inançlarından veya ahlaki, insani, felsefi veya benzeri güdülerden kaynaklanan nedenlerden dolayı askerlik hizmetini reddederse bu davranış, kişisel bir haktır bu ve benzeri hizmetlerden muaf tutulur.
2. Demokratik bir hukuk devletinde, bireylerin temel haklarından biri olduğu mantıksal olarak açık olan bu hak, Sözleşme'nin 9. maddesinde güvenceye alınmıştır (Council of Europe, Cons. Ass., Eighteenth Ordinary Session

⁹ Katılımcı devletler vicdani redde ilişkin olarak şu kararları almışlardır:
18/1 - Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu, herkesin, askeri hizmeti redde hakkı olduğunu tanıdığını kaydederek,
18/2 - pek çok katılımcı devlet tarafından, askeri hizmetten vicdani ret temelinde muaf tutulmalarına izin veren yeni mesafeler alındığını kaydederek,
18/3 - pek çok hükümet dışı örgütün, askerlik hizmetini vicdani ret konusundaki aktivasyonlarını kayıtlayarak
18/4 - vicdani ret nedeniyle uygun, ilkesel olarak askeri olmayan veya sivil karakterli alternatif hizmetleri, henüz yapılmayan yerlerde, kamu yararına ve cezalandırıcı olmayan karakterde tanıtmayı dikkate alır ve bu konuda hemfikir olur
18/5 - bu konuda kamuoyuna bilgi vermeyi olanaklı kılar
18/6 - İnsani Boyut Konferansı çatısı altında, silahlı hizmeti vicdani ret temelinde, zorunlu askeri hizmetten bağımsızlıkla ilgili bireylerin benzer soruları olduğunda mütalaa içinde olunacak ve bu sorularla ilgili bilgi alışverişinde bulunur bkz. (Conference for Security and Cooperation in Europe, Second Conference on the Human Dimension of the CSCE, Copenhagen, 1990).

[Third Part], 196). Parlamenterler Asamblesi aynı karara atıf yaparak bir tavsiye kararı almıştır bkz. Recommendation on Conscientious Objection 478, 1967).

Bakanlar Komitesi de 9 Nisan 1987 tarihinde aynı konuda R(87)8 No'lu Tavsiye Kararı'nı almıştır. Bu kararla aşağıdaki temel ilke getirilmiştir:

1. Askere alınmaya tabi bir kimse, vicdanını zorlayan nedenlerden dolayı, askerde kullanılmayı reddetme hakkına sahiptir ve bundan sonra açıklanacak koşullarla, benzer hizmetlerden muaf tutulur. Bu kişiler alternatif hizmetlerde çalıştırılabilirler (Recommendation (87), 1987).

Tavsiye Kararı ilgili prosedürü de şu şekilde açıklamıştır:

2. Taraf devletler, vicdani retçi başvurularının durumlarını incelemek, sınav yapmak için, uygun bir düzenleme yapabilir veya ilgili kişiler tarafından belirtilen nedenlere dayanarak bir deklarasyon kabul edebilirler;
3. Askere alınmaya tabi kişiler, ilkelerin ve bu Tavsiye Kararı'nın etkili uygulanması bakımından hakları konusunda önceden bilgilendirilirler. Bu amaçla, ilgili devlet, bu kişilere konu ile ilgili bilgiyi/duyuruyu doğrudan sağlar veya özel örgütlerin bu bilgiyi/duyuruyu elde etmelerine izin verir;
4. Vicdani retçilerin başvuruları belli bir zaman içinde sonuca bağlanır, başvurulara ilişkin prosedür (sınav/inceleme süreci) gerçek askere alınacak kişiler ilan edilmeden sonuçlandırılır;
5. Başvuruların tabi oldukları sınav/inceleme, adil bir prosedür için gerekli olan tüm güvenceleri içerir;
6. Başvurulara bir üst yargı yoluna başvurma hakkı tanınır;
7. Üst yargı merci, askeri yönetimden ayrı ve bağımsız bir yapıya sahip olmalıdır;
8. Mevzuat, vicdani retçilerin statüsüne ve askerlik hizmet süresine uygun olmalı veya temel eğitimden sonra, uygun koşullarda, askeri eğitim süresi kadar alması hizmet görmelerini sağlayacak düzenlemeleri içermelidir.
Sonuç olarak Tavsiye Kararı, alternatif hizmetle ilgili olarak aşağıdaki ilkeleri getirmiştir:
9. Alternatif hizmet, ilkesel olarak, sivil ve kamu yararına bir hizmet olmalıdır. Bununla birlikte ilgili devlet, vicdani retçilere silahsız askeri hizmet de sağlayıp, bunları burada istihdam edebilir;
10. Alternatif hizmet ceza kabilinden olmamalıdır. Bu hizmetin süresi, askeri hizmetle karşılaştırıldığında makul sınırlarda olmalıdır;

11. Vicdani retçilerin çalıştırdıkları alanlar, askeri hizmetten daha az sosyal ve mali açıdan daha geri olmamalıdır. Askeri hizmette sağlanan kariyer, maaş ve emeklilik olanakları alması hizmette çalıştırılanlara da sağlanmalıdır.

Tavsiye kararı, açıkça, Sözleşme'nin 9. maddesine göndermede bulunmaması bakımından Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi'nin kararından farklıdır. Bununla birlikte bu fark, büyük bir öneme sahip gözükmemektedir.

23 Mayıs 2001 tarihinde Parlamenterler Asamblesi adına Daimi Komite (Standing Committee) tarafından bu yönde yeni bir tavsiye kararı (Recommendation 1518, 2001) alınmıştır. Kararda şu noktalara vurgu yapılmıştır:

1. Vicdani ret, otuz yıldır Avrupa Konseyi'nin ilgi odağı haline gelen temel sorunlardan biridir;
2. Vicdani ret hakkı, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde düzenlenen din, vicdan ve kanaat özgürlüğünün ayrılmaz bir parçasıdır;
3. Avrupa Konseyi üyesi devletlerin tamamına yakını vicdani redde anayasalarında veya yasalarında yer vermişlerdir. Bugün itibarıyla vicdani reddi bir hak olarak tanımayan yalnızca beş devlet bulunmaktadır;¹⁰
4. Vicdani retçilerin durumu her ülkede farklı duyarlılıkta olup, yasal düzenlemelerdeki farklılıklar, Avrupa Konseyi üyesi ülkelerde farklı uygulamaları beraberinde getirmektedir. Vicdani ret hakkını tanıyan ülkelerde bile vicdani retçilerin durumu istenilen düzeyde değildir;
5. Yukarıdaki nedenlerle Parlamenterler Asamblesi, Bakanlar Komitesi'nden, vicdani reddi yasal bir hak olarak kabul etmemiş devletlerin aşağıdaki ilkelere göre düzenlemede bulunmaya davet edilmesini önermektedir:
  - I. Askerlik yükümlülüğünün öncesinde, kayıt aşamasında, kayıttan sonra ve uygulanması sırasında vicdani ret istemlerinin kayıt altına alınabilmesi hakkını,
  - II. Profesyonel askerlere de vicdani ret isteminde bulunma hakkının tanınmasını,
  - III. Vicdani retçinin, vicdani retle ilgili her türlü bilgiye ulaşabilmesini, kendisini ilgilendiren konularda gerekli bilgi ve belgeleri edinebilmesini, silahlı altına alınmaya karşı olan herkesin vicdani retçi olabilme yol ve yöntemleri hakkında bilgilendirme hakkını,
  - IV. Vicdani reddin kabul edilmesi durumunda, alternatif olarak getirilen ikame hizmetlerin gerçekten bu amaca yönelik bulunması gerekir. Bir başka

---

¹⁰ Bugün itibarıyla yalnızca iki ülke (Türkiye ve Azerbaycan) vicdani reddi yasal bir hak olarak tanımamaktadır bkz. (Uluslararası Vicdani Ret Konferansı).

anlatımla getirilen alternatif ikame hizmet vicdani retçiyi caydırıcı ve cezalandırıcı nitelikte olmamalıdır,

6. Ayrıca Parlamenterler Asamblesi, Bakanlar Komitesi'ne vicdani ret hakkının Sözleşme'nin 4/3/b ve 9. maddelerinin devamı niteliğinde bir ek protokolle düzenlenmesini önermektedir.¹¹

Bu kararlar, bağlayıcı bir niteliğe sahip olmasa da yetkili organlar tarafından yapılmış yorumlar olarak kabul edilebilir ve sonuç olarak, ulusal otoriteler ve Mahkeme tarafından görmezden gelinemez.

Yukarıda yer verilen yorum ve kararlardan da anlaşıldığı gibi, Sözleşme'de vicdani reddin bir hak olduğu yönünde doğrudan bir hüküm bulunmamaktadır. Sözleşme'nin kaleme alındığı zamanda, Sözleşmeyi hazırlayanların niyetinde ve amacında dilin vicdani reddi kapsamı veya dışlaması gibi bir niyetin olmadığı mantıksal olarak çıkarılabilir. Sözleşme'nin hazırlandığı tarihte, vicdani ret, bugün olduğu kadar yaygın bir biçimde kabul edilmemişti. Vicdani ret Sözleşme'de, aşağıda yer verilen Avrupa İnsan Hakları Komisyonu (Komisyon) kararlarından da anlaşılacağı gibi, vicdani ret eyleminin doğurduğu sonuçlar bakımından güvence altına alınmıştır. Bir başka anlatımla vicdani ret Sözleşme'de dolaylı bir biçimde korunmaktadır.

AİHM vicdani retçilerle ilgili olarak önüne gelen davalarda konuyu şu ana kadar *Ülke v. Turkey* davasında AİHS'in işkence yasağıyla ilgili 3. maddesi; keyfi gözaltılar nedeniyle *De Jong, Baljet and van den Brink v. the Netherlands* ve *Tsirlis and Kouloumpas v. Greece* davalarında AİHS'in özgürlük ve güvenlik hakkıyla ilgili 5. maddesi; *Thlimmenos v. Greece* davasında AİHS'in ayrımcılığı yasaklayan 14. maddesi kapsamında değerlendirmiştir. Mahkeme ayrıca 2000 yılından itibaren dini inançları nedeniyle askere gitmeyi reddeden Yehova Şahitlerinin Bulgaristan'a karşı yaptıkları kimi başvuruları da kabul edilebilir bulmuştur (*Dimitrov, Savov and Vishanov v. Bulgaria*, 2001). Yine dostane çözümlerle sonuçlanan *Stefanov v. Bulgaria* davasında, zorunlu askerlik yerine sivil hizmet getirilmesi ve 1991'den beri vicdani retçilere karşı açılan davaların sonlandırılması ve verilen cezaların kaldırılması öngörülmüştür.

Burada, ülkemize karşı verildiği ve Mahkeme'nin, dolaylı da olsa, vicdani retle ilgili en önemli kararlarından biri olduğu için, *Ülke v. Turkey* kararı üzerinde ayrıntılı

¹¹ Kimi yazarlara göre bu tür bir düzenlemenin hayata geçirilmesi, görünür bir zamanda, kolay gözükmemektedir. Çünkü vicdani reddin Sözleşme sistemi içerisine dâhil ediliş, pozitif hukuk kuralı haline getirilmesi durumunda taraf ülkeler, iç hukuklarında bu yönde düzenlemeler yapmak zorunda kalacaklarından bu tür bir düzenlemeyi kabul etmeleri çok olası gözükmemektedir. Çünkü bu alanda üye devletlerde tek tip bir uygulama söz konusu değildir. Çünkü Avrupa Konseyi üyesi devletlerin jeopolitik konumları, siyasal, kültürel ve askeri geleneklerinin birbirinden farklıdır. Dolayısıyla "Yoğun iç ve dış güvenlik sorunları yaşayan devletlerle yüzyılı aşkın süredir silâhlı çatışmaya girmemiş ve ülkesel ihtilâflarla karşılaşmamış devletlerin vicdani ret konusunda benzer tavır göstermeleri de beklenemez." bkz. (Öktem, 2002: 401).

bir biçimde durmakta yarar vardır. Karara konu olan vakada başvuru Osman Murat Ülke, askeri yükümlülüğü yerine getirmeyi reddeden, savaş karşıtı oluşumlar içerisinde etkin rol alan bir vicdani retçidir. 1 Kasım 1998'de Mahkeme'ye başvurmadan önce askerlik hizmetini yerine getirmemesinden dolayı sekiz defa çeşitli hapis cezalarına çarptırılmıştır. Osman Murat Ülke'nin mahkûmiyet gerekçesi "emre itaatsizlikte ısrar" suçudur. Bu suçtan dolayı adı geçen 1996-1999 yılları arasında toplam yedi yüz bir gün hapis cezasına mahkûm edilmiştir. Bu süre içerisinde başvuru ayrıca disiplin cezasına da çarptırılmıştır. Cezasını tamamladıktan sonra cezaevinden her bırakılışında birliğine geri götürülmüş, burada askerlik yapmayı ve askeri üniforma giymeyi reddetmesi üzerine tekrar mahkûm edilerek cezaevine gönderilmiştir (*Ülke v. Turkey*, 2006: § 9-41). Osman Murat Ülke, Mahkeme'ye yaptığı başvuruda, Sözleşme'nin din ve vicdan özgürlüğünü düzenleyen 9. maddesinin yanı sıra işkence yasağını düzenleyen 3. maddesinin; özgürlük ve güvenlik hakkını güvenceye alan 5. maddesinin ve özel hayatın ve aile hayatının korunmasını düzenleyen 8. maddesinin ihlal edildiğini ileri sürmüştür. Ancak Mahkeme davayı, aşağıda görüleceği gibi, yalnızca, Sözleşme'nin 3. maddesi açısından ele almıştır. Mahkeme Türk hukukunda vicdani retçinin maruz kaldığı ve kalacağı yaptırımlara dikkat çekmiştir:

[B]aşvuru hakkında yürütülen seri soruşturmalar ve mahkûmiyetlerin doğurduğu etkiler, bir kısır döngü olarak yaşamı boyunca devam etmesi olasılığıyla birleşmesi sonucu, askeri hizmeti yerine getirmeyi sağlama amacı bakımından ölçüsüz bir durum meydana getirmektedir. Böyle bir uygulama, başvurunun entelektüel kişiliğini ortadan kaldırmasının yanı sıra onda korku, endişe ve halk nezdinde küçük düşürülme ve aşağılanma, irade ve direncinin kırılmasına neden olabilir. Başvurucuya uygulanan kaba muameleler ya da cesur bir ifadeyle "sivil ölüm", demokratik toplumda geçerli olan "önleme rejimi"yle bağdaşmaz (*Ülke v. Turkey*, 2006: § 62).

Sonuç olarak Mahkeme, başvurunun maruz kaldığı davranışları, tutuklamanın ve hapis cezasının doğasında bulunan olağan düzeydeki küçük düşürücü muameleleri aşan ciddi ve kaygı verici eylemler olarak değerlendirmiştir. Buna bağlı olarak da Sözleşme'nin 3. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir (*Ülke v. Turkey*, 2006: § 62).¹²

Mahkeme vicdani ret sorununu ele aldığı *Thlimmenos v. Greece* davasında da kişilerin dini ya da felsefi inançları gereği askerlik yükümlülüğünden kaçınmaları, üniforma giymeyi reddetmeleri durumunda devletlerin bu kişilere karşı yaptırımlar uygulayabileceğini belirtmiştir. Karara konu olan vakada, Yehova Şahidi olan başvuru, dini inançları nedeniyle üniforma giymeyi ve askere gitmeyi reddettiği için hapis cezasına mahkûm edilmiştir. Bu cezadan dolayı başvurunun muhasebeci

¹² Kararın ayrıntılı bir çözümlemesi için bkz. (Anayurt, 2007: 170-174).

olmak için ilgili meslek odasına yaptığı başvuru reddedilmiştir. Mahkeme, bazı suçlardan hüküm giymiş olanların muhasebecilik mesleğine kabul edilmemesinin meşru bir amaç çerçevesinde değerlendirilebileceğini ilke olarak kabul etmiştir. Bununla birlikte, dini inançları nedeniyle verilmiş bir mahkûmiyetle muhasebecilik mesleğini yapma yeteneğine ilişkin kuşku doğuracak birtakım ağır suçlar arasında bir ayırım yapılmamış olmasını Sözleşme'nin 9. maddesiyle bağlantılı olarak 14. maddesine aykırı bulmuştur.¹³ Kısaca Mahkeme, başvurusunun muhasebecilik mesleğine kabul edilmemesini ölçsüz bir yaptırım olarak değerlendirmiştir (*Thlimmenos v. Greece*, 2000: § 47, 49).

Bu noktada şu soru akla gelebilir: Bir kişi AİHS'in 9. maddesinde yer alan din, vicdan ve kanaat özgürlüğünü güvenceye alan düzenlemeye dayanarak vicdani reddi bir hak olarak ileri sürebilir mi? Yukarıda da değinildiği gibi Sözleşme, taraf devletlere vicdani reddi tanıma yönünde doğrudan bir yükümlülük getirmemektedir. Mahkeme, din, vicdan ve kanaat özgürlüğünü güvenceye alan 9. maddenin, madde 4/3/b ile birlikte değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Adı geçen organ, sivil ikame hizmeti, "zorla çalıştırma ve angarya yasağı"nın, kişiyi koruyucu düzenlemesinin bir istisnası olarak değerlendirmiştir. Bu konuya daha ayrıntılı bakmakta yarar vardır. Zorla çalıştırma ve angarya yasağının istisnalarına yer veren Sözleşme madde 4/3/b şu şekildedir:

Askeri nitelikte bir hizmet veya inançları gereğince askerlik görevini yapmaktan kaçınan kimselerin durumunu meşru sayan ülkelerde, bu inanca sahip kimselere zorunlu askerlik yerine gördürülecek başka bir hizmet. Bu düzenlemeden taraf devletlere vicdani reddi tanıma konusunda bir yükümlülük getirilmediği anlaşılmaktadır (Jacobs/White, 2002: 270). Taraf devletler, vicdani reddi kabul edip etmeme veya kabul etmişlerse bunun yerine geçmek üzere bir sivil hizmete yer verip vermeme konusunda serbesttirler (van Dijk/van Hoff, 1998: 545). Bu konuları düzenlemek taraf devletlerin takdirine bırakılmıştır. Bir başka anlatımla Sözleşme'nin bir başka hükmüne aykırılık oluşturmamak kaydıyla taraf devletler, bu konularda istedikleri yönde düzenleme yapabilirler. Dolayısıyla vicdani ret, Sözleşme tarafından güvence altına alınmış haklar arasında yer almamaktadır. Bu saptamaya bağlı olarak iç hukuklarında vicdani redde yer vermeyen devletlerin askerlikten kaçınmayı cezalandırmaları Sözleşme'ye aykırılık oluşturmayacaktır (van Dijk/Van Hoff, 1998: 546).¹⁴ Komisyon'a göre taraf devletlerin vicdani ret nedeniyle kişileri askerlik yerine geçmek üzere sivil bir hizmete tabi tutmaları, 4. maddede düzenlenen zorla çalıştırma ve angarya yasağını ihlal etmemektedir (*A. v. Switzerland*, 1984). Böylece Sözleşme'nin vicdani reddi tamamıyla

¹³ Komisyon'un "vicdani ret" ile ilgili başvuruların 9. maddenin kapsamına girdiğini saptayan kararları da bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. (*N. v. Sweden*, 1984; *Jorgen Johansen v. Norway*, 1985).

¹⁴ Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'nun yaklaşımı da bu yönde olmuştur. *Jorgen Johansen v. Norway* vakasında başvuru, kesin bir vicdani retçidir. Askerlik yapmayı reddettiği gibi, her türlü alternatif hizmeti de reddetmiştir. Komisyon bu davada, Sözleşme'nin taraf devletleri alternatif sivil hizmetler getirme konusunda zorlayamayacağını belirtmiştir bkz. (*Jorgen Johansen v. Norway*, 1985; *Raninen v. Finland*, 1996).

reddettiği söylenemez. İsteyen devletler vicdani reddi kabul ederek bireyleri askerlik yükümlülüğünden tamamen muaf tutabilecekleri gibi, askerlik yükümlülüğünün yerine geçmek üzere sivil hizmetlerde de çalıştırabileceklerdir. Bu durumda ikame hizmet olarak getirilecek yükümlülükler de zorla çalıştırma veya angarya olarak kabul edilmeyecektir. Komisyon'a göre, 9. madde, madde 4/3/b ile birlikte ele alınmalıdır. Çünkü Sözleşme'nin bu maddesi, 9. maddeye göre daha özel hüküm niteliğindedir. Bundan dolayı adı geçen organa göre, 4. maddenin vicdani reddi açıkça bir hak olarak düzenlenmemiş olması dikkate alındığında, vicdani ret konusunda, 9. maddeye dayanmak olanaklı değildir (*N. v. Sweden*, 1984; *X. v. the Federal Republic of Germany*, 1977). Sözleşme madde 4/3/b'de yer alan "askerlik görevini yapmaktan kaçınan kimselerin durumunu meşru sayan ülkelerde" ifadesinden, Sözleşme'yi hazırlayanların bu konuyu taraf devletlerin takdirine bırakmak istedikleri anlaşılabilir. Bir başka anlatımla bu hakkın Sözleşme'nin bir başka maddesinden çıkartılabilecek bir hak olmasını düşünmedikleri sonucuna da ulaşılabilir (van Dijk/van Hoff, 1998: 545). Vicdani ret hakkının 9. madde çerçevesinde, vicdan veya dinin uygulamasından ortaya çıktığı varsayımında bulunmak doğru gibi görünmektedir. Pasifizmin¹⁵ korunan bir inancın ortaya konulması olarak kabul edilmesi durumunda vicdani redde müdahale de madde 9/2 bağlamında meşrulaştırılmalıdır (*Arrowsmith v. the UK*, 1977: § 69-71). Bununla birlikte Komisyon, vicdani reddi, farklı bir görüş benimseyerek, dördüncü madde çerçevesinde yorumlamıştır. van Dijk/van Hoff'a göre madde 4/3/b'nin vicdani ret hakkını ortadan kaldırmak için yazılmadığı açıktır. Bu madde daha ziyade, alternatif hizmeti köleliğe eş bir duruma getirmeyi engellemek için getirilmiştir. Bununla birlikte vicdani ret hakkının tanınmaması durumunda vicdani retçi açısından getirilecek yükümlülükler, Sözleşme'nin 14. maddesiyle çatıştığı takdirde 9. maddeyle birlikte ele alınması Sözleşme'yi ihlal edebilir (van Dijk/van Hoff, 1998: 545).

Burada üzerinde durulması gereken bir başka konu ise, askerlik hizmetinden kaçınanlar için getirilecek sivil hizmet süresinin askerlik süresinden uzun olmasının Sözleşme'yi ihlal edip etmeyeceğidir. Söz konusu sürenin askerlik süresinden uzun olması Sözleşme'ye aykırılık oluşturmayacaktır. Bu noktada önemli olan, ikame hizmet süresinin kişiyi cezalandırma amacı gütmemesidir.¹⁶ Örneğin, Komisyon'a göre, askerlik süresinin iki katı kadar bir sivil ikame hizmet 14. maddeyi ihlal etmeyecektir (*N. v. Sweden*, 1984). İnsan Hakları Komitesi, bu konuda aksi yönde kararlar vermiştir. Komite'ye göre, makul ve meşrulaştırılabilir bir neden yokken, alternatif hizmetin askerlik hizmetinden daha uzun olması, Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası

¹⁵ Güç kullanma veya askerlik hizmetinden kaçınmanın bir hak olarak tanınması.

¹⁶ Avrupa Sosyal Haklar Komitesi'ne Yunanistan'a karşı yapılan bir toplu başvuruda, başvurucular, vicdani ret nedeniyle askeri hizmet yerine, sivil hizmette çalışırken yapılan muamelenin cezalandırıcı nitelikte olduğunu ve zorla çalıştırma yasağına girdiğini ileri sürmüşlerdir. Avrupa Sosyal Haklar Komitesi bu durumun Avrupa Sosyal Şartı'nın "Çalışanların özgürce edindikleri bir işle yaşamlarını sağlama haklarını etkili bir biçimde korumayı" güvence altına alan 1. maddenin 2. fıkrasını ihlal ettiğine karar vermiştir bkz. (*Quaker Council for European Affairs (QCEA) v. Greece*, 2000).

Sözleşme'nin 26. maddesinin ihlaline yol açmaktadır. Bu yönde verdiği kararlardan biri olan *Foin v. France* davasında, vicdani retçi olan başvuru askere alınmak yerine, bir ulusal parkta sivil hizmetle görevlendirilmiştir. Burada bir yıl çalıştıktan sonra, görevini terk etmiş ve bundan dolayı da firarla suçlanıp mahkûm olmuştur. Foin, Komite'ye yaptığı başvuruda, Fransa'da olağan askerlik hizmetinin bir yıl olduğuna dikkat çekmiş ve vicdani retçilere sivil ikame hizmetin iki yıl olarak uygulanmasının ayrımcı bir uygulama olduğunu ileri sürmüştür. Fransa ise, bilim adamları ve teknik elemanların askerlik süresinin de normal askerlik süresinden daha uzun olduğunu (on altı ay) bu nedenle vicdani retçilere ilişkin cezalandırıcı ya da ayrımcı bir uygulamanın söz konusu olmadığını belirtmiştir. Komite, ayrımcı olmamak koşuluyla ikame sivil hizmetin, adı geçen sözleşmeyi ihlal etmediğini ve zorla çalıştırma yasağı kapsamında olmadığını belirtmiştir. Ancak Komite, vicdani retçiler için iki yıllık bir hizmet süresi öngörülmesi olmasının, yerine getirilecek hizmet için özel bir eğitime gereksinim duyulması gibi makul ve nesnel ölçütlere dayanmaması nedeniyle ayrımcılık yasağı kapsamında olduğunu kabul etmiştir.¹⁷

Diğer yandan vicdani reddin nedenleri ve sonuçları bakımından makul, ussal ve nesnel bir meşru neden bulunmaksızın, kişiler, inançlar, dinler arasında farklı düzenlemelere gidilmesi, 14. maddede düzenlenen ayrımcılık yasağının ihlali olarak değerlendirilebilir (van Dijk/van Hoff, 1998: 546). Örneğin kimi ülkelerde olduğu gibi, Yehova Şahitlerini askerlikten ve sivil ikame hizmetlerden muaf tutup, diğer inançlara mensup kişilere bu olanağın tanınmaması veya Yehova Şahitlerini her ikisinden de muaf tutup, diğer inanç sahiplerini sivil ikame hizmetten muaf tutmamak 14. madde çerçevesinde ayrımcılık yasağının ihlali olarak görülebilir. Yine benzer bir biçimde dinsel inançları vicdani ret nedeni kabul edip; felsefi, ahlaki nedenleri vicdani ret nedeni olarak kabul etmemek de 14. maddeye aykırılık oluşturabilir (van Dijk/Van Hoff, 1998: 546).¹⁸

Vicdani Ret Hakkı ve Türkiye

Günümüzde birçok uluslararası kuruluş, yukarıda görüldüğü gibi, vicdani reddin bir insan hakkı olduğu yönünde hukuksal açıdan bağlayıcı kararlar almıştır. Ülkemiz ise vicdani reddi bir hak olarak tanıma konusunda istekli görünmemektedir.¹⁹ Bunun jeostratejik, siyasi, konjonktürel, kültürel birçok nedeninin olduğunu söylemek mümkündür.

¹⁷ Bkz. (*Frederic Foin v. France*, 1999, aynı yönde bkz. *Richard Maille v. France*, 2000; *Marc Venier and Paul Nicolas v. France*, 2000).

¹⁸ İnsan Hakları Komitesi, bu tür ayrımların Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 26. maddesine aykırı olduğuna karar vermiştir bkz. (*Godefriedus Maria Brinkhof v. Netherlands*, 1993).

¹⁹ Türkiye'deki vicdani retçiler ve vicdani retçiliğin tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (<http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=2&ArsivAnalID=27221>) (Erişim Tarihi: 21.10.2008); yine aynı yönde bkz. (<http://arkabahce.ada.net.tr/proje/amiliter/trtarih.html>) (Erişim Tarihi: 21.10.2008). Türkiye'deki savaş karşıtlarının web sitesindeki (www.savaskarsitlari.org) verilere göre, 10.10.2008 itibarıyla Türkiye'de yetmiş üç kişi vicdani ret açıklamasında bulunmuştur. Bunlardan on üç tanesi kadındır. Beş kişi, retçi oldukları için yargılanmış, askeri birliğine gönderilmiş ya da hapis cezasına çarptırılmıştır (Erişim Tarihi: 3.1.2009).

Ordu-millet anlayışı üzerine şekillenen toplumsal yapımız, orduya her zaman önem vermiş; hatta onu güvenlik ve savunma ihtiyacının ötesinde kendisinin varlık nedeni olarak görmüştür. Bu anlayış, ülkemizde toplumsal ilişkileri belirlemede çoğu zaman etkili olmuş ve bunun toplumumuzda her zaman meşru temelleri olmuştur. Zaman zaman yapılan kamuoyu yoklamalarında ordunun “en güvenilir kurum” olduğu yönünde çıkan sonuçlar da böyle bir meşruluğun göstergesi olarak kabul edilebilir. Toplum için önemli bir değer sayılan ordu, toplumdaki bu meşruiyetle ülkenin “bütünlüğü ve bekası” adına diğer erkleri de etkileyebilmektedir.

Türkiye’de devlet ile toplum arasında paternalistik bir ilişki söz konusudur.²⁰ Bir başka anlatımla devlet, toplumun babasıdır. Bunun sonucu olarak da devlet, toplumsal ilişkileri belirlemede önceldir ve toplum, devletin bir nesnesidir. Böyle bir devlet-toplum ilişkisi içerisinde, düzenin gerektirdiği normatif yapı altında herkesin ödevleri ve sorumlulukları belirlenmiştir. İşte böyle bir düzenin sürekliliği açısından ordu önemli bir işleve sahiptir. Bu anlamda ordunun ülkemizde yasal ve meşru bir zemini ve konumu vardır. Hatta modern yönetim düzenimizin askeri bir düzene atıfla kurulduğu söylenebilir. Askeriliğin ve ordunun böylesine önemli olduğu bir toplumda vicdani reddin yasallık ve meşruluk kazanması hiç de kolay görünmemektedir. Bununla birlikte bu konuda hiçbir adım atılamayacağı şeklindeki bir düşünce de yanlıştır. Ordunun siyasi, iktisadi, toplumsal ve kültürel yaşamımızda önemli bir etkide bulunması kaçınılmaz olarak hukuk sistemimize de yansımıştır. Çünkü mevcut devlet-toplum ilişkisinin sürekliliği için hukuk sistemi, bu noktada çok önemli bir işleve sahiptir.

Bu açıklamalardan sonra vicdani retle ilgili Türk hukukundaki düzenlemeleri inceleyebiliriz. Vatan hizmeti Anayasa’nın 72. maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddeye göre:

Vatan hizmeti, her Türk’ün hakkı ve ödevidir. Bu hizmetin Silahlı Kuvvetlerde ve ya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir.

Adı geçen maddeye bakıldığında özel olarak “askerlik yükümlülüğü”nden değil, daha geniş anlamda “vatan hizmeti”nden söz etmektedir. Adı geçen maddenin devamında ise vatan hizmetinin “Silahlı Kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği kanunla düzenlenir” şeklinde bir ibare yer almaktadır. Bu ibarenin askerliği zorunlu kılan yasal düzenlemeler için dayanak oluşturduğu söylenebilir.

Diğer yandan Anayasa’nın 72. maddesinde yer alan “vatan hizmeti” ifadesiyle ile açıkça “askerlik hizmeti” kastedilmemesine rağmen, Anayasa’nın “milletvekili seçilme yeterliliği” başlığını taşıyan 76. maddesinde, milletvekili seçilebilme şartı olarak askerlik yükümlülüğünün yerine getirilmiş olmasının aranması, Ömer F. Eminağaoğlu’nun da dikkat çektiği gibi, Anayasa’nın açıkça kendi kendisiyle gelişmesi anlamına gelmektedir (Eminağaoğlu, 2005).

²⁰ Türkiye’de devlet-toplum ilişkisinin niteliği hakkında geniş bilgi için bkz. (Heper, 2005; Aydın, 1998: 63-82).

Anayasa'da yer alan bu hükümlerin dışında askerlik hizmetiyle ilgili kanunlarımızda çok sayıda düzenleme bulunmaktadır. Bu düzenlemelerden biri Askerlik Kanunu'nun 1. maddesinde yer almaktadır. Adı geçen madde zorunlu askerliği aşağıdaki şekilde düzenlemiştir:

Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan her erkek, iş bu kanun mucibince askerlik yapmaya mecburdur.

Türk Ceza Kanunu'nun 318. maddesi ise vicdani retçiliği "halkı askerlikten soğutma" suçu içerisinde değerlendirmekte ve bu suçun yaptırımı olarak da altı aydan iki yıl hapis cezası öngörmektedir. Madde şu şekildedir:

- 1) Halkı, askerlik hizmetinden soğutacak etkinlikte, teşvik veya telkinde bulunanlara ve ya propaganda yapanlara altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir.
- 2) Fiil basın ve yayın yolu ile işlenirse ceza yarısı oranında artırılır.

Bu düzenlemenin Anayasa'nın düşünce ve kanaat özgürlüğünü düzenleyen 25. maddesi²¹ ve düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğünü güvenceye alan 26. maddesi²² ile açıkça çeliştiği söylenebilir.²³

Adı geçen maddenin Sözleşme'ye aykırı olduğunu da söyleyebiliriz. Sözleşme'nin 10. maddesi²⁴ ifade özgürlüğünü güvence altına almaktadır. Mahkeme

²¹ Adı geçen madde şu şekildedir: "Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir. Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz."

²² "Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmi makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar. Bu fıkra hükmü, radyo, televizyon, sinema veya benzeri yollarla yapılan yayımların izin sistemine bağlanmasına engel değildir. Bu hürriyetlerin kullanılması, milli güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması, suçların önlenmesi, suçluların cezalandırılması, Devlet sırrı olarak usulünce belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması, başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanunun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi amaçlarıyla sınırlandırılabilir. Haber ve düşünceleri yayma araçlarının kullanılmasına ilişkin düzenleyici hükümler, bunların yayımını engellemek kaydıyla, düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin sınırlanması sayılmaz. Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunla düzenlenir."

²³ Bu maddeye dayanılarak dava açıldığı da görülmektedir. Örneğin yazar Perihan Mağden hakkında "Vicdani Ret Bir İnsan Hakkıdır" başlıklı 27 Ağustos 2005 tarihli *Yeni Aktüel* dergisinde yayımlanan yazısından dolayı "halkı askerlikten soğuttuğu" gerekçesiyle dava açılmıştır. Mağden'in ikinci duruşmasında hâkim yazılı olarak ifa edilen eylemin düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti kapsamında olduğuna hükmetmiş ve beraat kararı vermiştir. Bu davanın dışında *Düşünceye Özgürlük 2000* adlı kitabı hazırlayanlara, Savaş Karşıtları Derneği yöneticilerine de dava açılmıştır. Bu davalar Türkiye'de ifade özgürlüğünün sınırlarının AİHM içtihatlarından çok farklı olduğunu göstermektedir.

²⁴ Madde şu şekildedir: "1. Herkes görüşlerini açıklama ve anlatım özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, kanaat özgürlüğü ile kamu otoritelerinin müdahalesi ve ülke sınırları söz konusu olmaksızın haber veya fikir alma ve verme özgürlüğünü de içerir. Bu madde, devletlerin radyo, televizyon ve sinema işletmelerini bir izin rejimine bağlı tutmalarına engel değildir.

kararlarına bakıldığında ifade özgürlüğünün, yalnızca lehte olduğu kabul edilen ya da zararsız ya da ilgilenilmeye değmez görünen bilgi ve düşünceler için değil, aynı zamanda devletin ya da nüfusun bir bölümünün aleyhine olan, şoke eden, rahatsız eden düşünceler için de geçerli olduğu görülmektedir.²⁵ Dolayısıyla Türk Ceza Kanunu'nun adı geçen maddesinin Sözleşme'nin 10. maddesi ve Mahkeme kararlarıyla çatıştığı bir gerçektir.

Türk Ceza Kanunu'nun 319. maddesi²⁶ ise "askerleri itaatsizliğe teşvik" suçunu düzenlemektedir. Bu suçu işleyenlere bir ila beş yıl arasında değişen hapis cezaları öngörülmektedir.

Türk Ceza Kanunu dışında, Askeri Ceza Kanunu'nun 87. maddesi²⁷ silah taşımayı reddetmeyi ve üniforma giymemeyi "emre itaatsizlik" suçu içerisinde kabul ederek bu suçu işleyenlere beş yıla; bu suçu savaş durumunda işleyenlere de on yıla kadar hapis cezası verileceğini öngörmektedir.

Sonuç

Sözleşme, vicdani ret konusunda nötr bir düzenlemeye sahiptir. Vicdani redde ilişkin olarak 1966 yılında önüne gelen ilk davada Komisyon'un tutumu, Sözleşme'nin vicdani reddi tanımadığı yönünde olmuştur. Komisyon, vicdani reddi inkâr eden yaklaşımını güçlendirerek devam ettirmiş ve *A. v. Switzerland* kararında, bu yaklaşımını doruk noktasına ulaştırmış ve Sözleşmenin vicdani reddi tanıdığını tümüyle reddetmiştir. Komisyon'un daha sonraki davalarda *A. v. Switzerland* kararından dönmüş olduğu, vicdani reddi tanımaya doğru yönelmiş olduğu söylenebilirse de, vicdani konularına değinmekten mümkün olduğunca kaçınmıştır (Decker and Fresa, 2001: 417).

---

2. "Görev ve sorumluluk yükleyen bu özgürlüklerin kullanılması, demokratik bir toplumda zorunlu tedbirler niteliğinde olarak, ulusal güvenliğin, toprak bütünlüğünün veya kamu emniyetinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın, başkalarının şöhret ve haklarının korunması, gizli bilgilerin ifşasının önlenmesi veya yargı gücünün otorite ve tarafsızlığının sağlanması için yasayla öngörülen bazı biçim koşullarına, sınırlamalara ve yaptırımlara bağlanabilir."

²⁵ Bkz. (*Handyside v. the UK*, 1976: § 49. Mahkeme başka davalarda da bu görüşünü yinelemiştir bkz. *Observer and Guardian*, 1991: § 59; *Castells v. Spain*, 1992: § 43; *Başkaya and Okçuoğlu v. Turkey*, 1999: § 61; *Bladet Tromsø and Stensaas v. Norway*, 1999: § 59; *De Haes and Gijssels v. Belgium*, 1997: § 37; *Mamère v. France*, 2006: § 19-20, *Chemodurov v. Russia*, 2007: § 16-17, 26; *Saygılı and Others v. Turkey*, 2008: § 30).

²⁶ Madde şu şekildedir: "(1) Askerleri veya askerî idareye bağlı olarak görev yapan diğer kişileri kanunlara karşı itaatsizliğe veya yeminlerini bozmaya veya askerî disiplini veya askerlik hizmetine ilişkin görevlerini ihlâlâ yönelten ve tahrik edenler ile kanunlara, yeminlere veya disiplin veya diğer görevlere aykırı hareketleri askerler önünde öven veya iyi gördüğünü söyleyen kimselere, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası verilir.

(2) Fiil, alenî olarak işlenmişse iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası verilir.

(3) Fiil, savaş zamanında işlenmiş ise ceza bir katı oranında artırılır."

²⁷ Madde şu şekildedir: "Hizmete ilişkin emri hiç yapmayan asker kişiler bir aydan bir seneye kadar, emrin yerine getirilmesini söz veya fiili ile açıkça reddeden veya emir tekrar edildiği halde emri yerine getirmeyenler, üç aydan iki seneye kadar hapis cezası ile cezalandırılırlar.

2. Yukarıki fıkra yazılı suçlar seferberlikte yapılırsa beş ve düşman karşısında yapılırsa on seneye kadar ağır hapis cezası hükmolunur."

Bugün gelinen noktada, AİHM kararlarına bakıldığında vicdani reddin doğurduğu sonuçların, din ve vicdan özgürlüğünü düzenleyen Sözleşme'nin 9. maddesiyle olmasa bile, diğer maddeleriyle birlikte ele alınması durumunda, vicdani retçiler açısından hak doğurucu sonuçlar yarattığı görülmektedir. Bir başka anlatımla vicdani ret, dolaylı da olsa, AİHM'ce bir hak olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla vicdani ret eyleminin doğurduğu sonuçların Sözleşme'ye uygunluğunun denetimi bağlamında Mahkeme'nin verdiği kararlar, vicdani reddin bir hak olarak görülebileceği anlayışına yaklaşmaktadır. Nitekim Mahkeme'nin bugüne kadar vermiş olduğu kararlarda, Sözleşme'nin vicdani reddi doğrudan bir hak olarak tanımadığı yönünde bir ifade de bulunmamaktadır.²⁸ Hatta Thlimmenos v. Greece davasında Mahkeme, vicdani ret hakkı konusunda "Sözleşme'nin vicdani ret hakkını tanımadığı yönündeki Komisyon içtihadı, günümüz koşullarında okunmalıdır. Bugün, üye devletlerin neredeyse tamamı ikame sivil hizmet yeğleme hakkını tanımaktadır." (Thlimmenos v. Greece: § 49) yönünde karar vermiştir. Buna göre, Komisyon'un vicdani ret konusunda 1980'lerdeki yorumları günümüz koşullarında Mahkeme tarafından yeniden değerlendirilecek ve vicdani retçilere askerlik konusunda belli muafiyetler getirilmemesi gibi konuların, 9. maddeyle birlikte 14. madde açısından da incelenmesi olanaklı olabilecektir. Dolayısıyla AİHS'in vicdani reddi doğrudan bir hak olarak tanınmamış olması, bunun ileride de tanınmayacağı, daima diğer haklarla ilişkilendirilerek korunacağı anlamına gelmemelidir. Vicdani ret konusunda uluslararası alanda yaşanan gelişmeler de vicdani reddin AİHS'de doğrudan bir hak olarak tanınmasını sağlayacak veya kolaylaştıracak niteliktedir.²⁹ Yukarıda da yer verildiği gibi, Avrupa Konseyi'nin siyasi organları olan Parlamenterler Asamblesi ve Bakanlar Komitesi, yayımladıkları kararlarla, tavsiyelerle, raporlarla bu konuyu ele almışlar ve vicdani reddin tanınması yönünde olumlu tavır sergilemişlerdir. Ayrıca Sözleşme'nin hazırlanmasından bu yana Avrupa'nın hukuk manzarası da değişmiştir. Bütün bunlar dikkate alındığında, Mahkeme için vicdani reddi kabul etme, destekleme yönünde güçlü gerekçeler söz konusudur. Vicdani ret, tanınma aşamasındadır. Bu ise yalnızca Mahkeme'nin bir kararına bağlıdır. Mahkeme'nin bu yönde karar verebilmesine daha önceki kararları da ışık tutmaktadır. Çünkü Mahkeme'ye göre, Sözleşme'nin yorumu toplumsal gelişme ve değişimleri yansıttığından günün koşullarıyla uyumlu olmalıdır (Cossey v. the UK, 1990: § 35).

Günümüzde vicdani reddin birçok ülkede yasal bir hak olarak kabul edildiği görülürken, Türkiye'nin vicdani reddi tanımadığı hatta vicdani ret gerekçesiyle askerlikten

²⁸ Birleşmiş Milletler'in, Avrupa Birliği'nin, Avrupa Konseyi'nin vicdani reddi bir hak olarak gören yaklaşımlarını da dikkate alarak ileride Sözleşme'yi "dinamik yorum" anlayışı çerçevesinde yorumlayarak, vicdani reddi bir hak olarak tanıması mümkün görülmektedir. Sözleşme'nin yorumlanması konusunda bkz. (Matscher, 1993: 63-82; Çavuşoğlu, 1992: 131-146).

²⁹ Bugün kırk altı Avrupa Konseyi üyesi ülkeden yalnızca Türkiye ve Azerbaycan vicdani reddi yasal bir hak olarak tanımamaktadır bkz. (Uluslararası Vicdani Ret Konferansı). Konuya Avrupa Birliği açısından bakıldığında ise yirmi yedi üye ülkenin on dördünde zorunlu askerlik hizmetinin bulunmadığı görülmektedir. Geri kalan ülkelerde ise alternatif hizmet bulunmaktadır. Vicdani ret hakkında uluslararası düzenlemeler konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Çınar, 2007: 94-109).

kaçınanlara ağır yaptırımlar uyguladığı görülmektedir. Bu saptama karşısında Türkiye'nin vicdani redde ilişkin düzenlemelerinin "anakronik" olduğu söylenebilir. Özellikle Mahkeme'nin *Ülke v. Turkey* kararında da ortaya koyduğu gibi, örneğin Askeri Ceza Kanunu'nda yer alan düzenlemeler Sözleşme'yi ihlal etmektedir. Dolayısıyla Türkiye adı geçen kanunda değişiklik yaparak, vicdani ret nedeniyle askerlik yapmayı reddedenlere, amaçla orantılı, yaptırım uygulanmasını sağlamak yükümlülüğü altındadır.

Ülkemizde vicdani reddin bir hak olarak tanınmamasını, stratejik ve konjonktürel gerçeklerle açıklamak mümkün olsa da, bunların AİHS bağlamında meşrulaştırılması olanaklı görünmemektedir. Dolayısıyla Türkiye vicdani reddi yasal bir hak olarak tanımadığı sürece, vicdani ret nedeniyle askerlik yapmaktan kaçınanlar çeşitli cezalara çarptırılmaya devam edecektir. Cezaya çarptırılanlar da söz konusu cezaların Sözleşme'de güvenceye alınan, işkence yasağı gibi, kimi hakları ihlal ettiği gerekçesiyle Mahkeme'ye gitmeye devam edeceklerdir. Bunun sonucunda da Türkiye sürekli olarak tazminata mahkûm edilecektir. Bu kısır döngüyü aşmanın yolu, Avrupa Konseyi üyesi devletlerdeki düzenlemeleri ve bu konudaki olası gelişmeleri de dikkate alarak, herhangi bir nedenle askerlikten kaçınanlara, onun yerine, aynı veya daha uzun bir süre için, başka bir kamu hizmetinin, örneğin gereksinim duyulan kurum ve alanlarda, kişilerin eğitim durumlarına göre, öğretmen, hekim, mühendis, teknisyen vb olarak çalışmak gibi kamuya yararlı olabilecekleri başka ikame görevlerin önerilmesidir.³⁰ Böylece askerlik/vatan hizmetinin karma bir sistemle yerine getirilmesi sağlanmış olacaktır. Anayasa'nın yukarıda değinilen 72. maddesi de, böyle bir çözümü olanaklı kılmaktadır.

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi de *Ülke v. Turkey* kararının önüne gelmesiyle dolayısıyla Türkiye'nin vicdani reddi yasal bir hak olarak tanınmasını istemiştir. Komite'ye göre, başvurunun Sözleşme'de güvenceye alınan haklarının ihlalinin sona ermesi ve benzer ihlallerin de söz konusu olmaması için, Türkiye'nin bu yönde düzenlemeler yapması acil bir gereksinim haline gelmiştir (Decisions Adopted at the Meeting2007, 992nd DH Meeting–4 April 2007).³¹

³⁰ Mahkeme, vicdani retle ilgili ihlal kararı verirken, davalı ülkede vatan hizmetinin yerine getirilmesi bakımından askerlik hizmeti dışında bir seçeneğin bulunup bulunmadığını da dikkate almaktadır. Bir anlamda Mahkeme, vicdani ret konusunda 'özel düzenleme' gereğine işaret etmektedir. Mahkeme'nin Sözleşme'nin 3. maddesi kapsamında vermiş olduğu *Ülke v. Turkey* kararında, askeri üniformayı vicdani, dini veya siyasi nedenlerle giymeyi reddedenler açısından Türkiye'de uygulanabilecek yasal düzenlemelerin, bireyin inançları nedeniyle askerlik hizmetini yapmayı reddetmesinden kaynaklanacak durumları karşılamak açısından yeterli olmadığına dikkat çekmiştir. Mahkeme'nin bu tutumunu vicdani reddi bir hak olarak gözeten "sivil ikame hizmet" uygulamasının dolaylı olarak savunulması olarak yorumlamak mümkündür.

³¹ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin önünde, Türkiye'ye karşı vicdani gerekçelerle askerlikten kaçınan kişilere tekrarlanan cezalar verilmesi nedeniyle Sözleşme'nin ihlal edildiği iddiasıyla açılmış başka davalar da bulunmaktadır. Bu davalar ayrıca Birleşmiş Milletler Keyfi Tutuklamalar Çalışma Grubu (UN Working Group on Arbitrary Detention)'na da bildirilmiş bulunmaktadır. Avrupa Birliği'ne göre de, Türkiye'nin vicdani reddi tanınması ve vicdani retçi oldukları için mahkûm olanların durumlarının sona erdirilmesi konusunda ikna edilmesi acil bir durumdur bkz. (Report to the Committee for Civil Liberties, Justice and Home Affairs of the European Parliament, 2007)

Kaynakça

Anayurt, Ö. (2007). "Avrupa'da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme". *Mülkiye Dergisi*, XXXI(254), 149-183.

Application No. 10410/83, *N. v. Sweden*, 11 October 1984, <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=16916814&skin=hudoc-en&action=request> (Erişim Tarihi: 23.10.2008).

Application No. 10600/83, *Jorgen Johansen v. Norway*, 14 October 1985, <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=17686427&skin=hudoc-en&action=request> (Erişim Tarihi: 25.12.2008).

Application No. 10640/83, *A. v. Switzerland*, 09 May 1984, <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=16917870&skin=hudoc-en&action=request> (Erişim Tarihi: 13.11.2008).

Application No. 10843/90, *Cossey v. the UK*, 27 September 1990.

Application No. 11798/85, *Castells v. Spain*, 23 April 1992.

Application No. 12697/03, *Mamère v. France*, 07 November 2006.

Application No. 13585/88, *Observer and Guardian* 26 November 1991.

Application No. 19353/03, *Saygılı and Others v. Turkey*, 8 January 2008.

Application No. 19983/92, *De Haes and Gijssels v. Belgium*, 24 February 1997.

Application No. 20972/92, *Raninen v. Finland*, 07 March 1996, <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=3&portal=hbkm&action=html&highlight=Raninen%20%7C%20v.%20%7C%20Finland&sessionId=16918158&skin=hudoc-en> (Erişim Tarihi: 23.10.2008).

Application No. 21980/93, *Bladet Tromsø and Stensaas v. Norway*, 20 May 1999.

Application No. 32438/96, *Stefanov v. Bulgaria*, 3 May 2001.

Application No. 34369/97, *Thlimmenos v. Greece*, 6 April 2000.

Application No. 39437/98, *Ülke v. Turkey*, 24 January 2006.

Application No. 5493/72, *Handyside v. the UK*, 7 December 1976.

Application No. 7050/75, *Arrowsmith v. the UK*, 16 May 1977.

Application No. 72683/01, *Chemodurov v. Russia*, 31 July 2007.

Application No. 7705/76, *X. v. the Federal Republic of Germany*, 5 July 1977, <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=16916678&skin=hudoc-en&action=request> (Erişim Tarihi: 21.10.2008).

Application Nos. 19233/91; 19234/91, *Tsirlis and Kouloumpas v. Greece*, 29 May 1997.

Application Nos. 23536/94, 24408/94, *Başkaya and Okçuoğlu v. Turkey*, 8 July 1999.

Application Nos. 37358/97; 37988/97; 39565/98, *Dimitrov, Savov and Vishanov v. Bulgaria*, 10 April 2001.

Application Nos. 8805/79; 8806/79; 9242/81, *De Jong, Baljet and van den Brink v. the Netherlands*, 22 May 1984.

Aydın, S. (1998), "Türkiye'de Devlet Geleneği Söylemi". *Birikim Dergisi*, (105-106), 63-82.

Brett, R. (2007). "International Standards on Conscientious Objection to Military Service and Alternative Service Applicable to Colombia", <http://www.wri-irg.org/co/colombia-guno2007-en.htm> (Erişim Tarihi: 17.10.2008).

Civil and Political Rights, Including The Question of Conscientious Objection to Military Service, Report of the High Commissioner submitted pursuant to Commission resolution 2000/34, The Commission on Human Rights, Fifty-eighth session, E/CN.4/2002/WP.2, 14 March 2002, [http://www.unhcr.ch/huridocda/huridoca.nsf/AllSymbols/4608238E8449FB7EC1256BC00050A262/\\$File/G0211428.doc?OpenElement](http://www.unhcr.ch/huridocda/huridoca.nsf/AllSymbols/4608238E8449FB7EC1256BC00050A262/$File/G0211428.doc?OpenElement) (Erişim Tarihi: 21.10.2008).

Communication No 402/1990, *Godefriedus Maria Brinkhof v. Netherlands*, 30/07/93CCPR/C/48/D/402/1990. (Jurisprudence) [http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/b188169daf64d479802567310037511d?Opendocument](http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/b188169daf64d479802567310037511d?Opendocument) (Erişim Tarihi: 21.9.2008).

Communication No. 666/1995, *Frederic Foin v. France*, U.N. Doc. CCPR/C/67/D/666/1995 (9 November 1999), <http://www1.umn.edu/humanrts/undocs/session67/view666.htm> (Erişim Tarihi: 12.10.2009).

Communication No. 689/1996, *Richard Maille v. France*: France. 31/07/2000. CCPR/C/69/D/689/1996. (Jurisprudence), [http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/CCPR.C.69.D.689.1996.En?Opendocument](http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/CCPR.C.69.D.689.1996.En?Opendocument) (Erişim Tarihi: 12.10.2009).

Communication Nos. 691/1996, *Marc Venier and Paul Nicolas v. France*, France. 01/08/2000. CCPR/C/69/D/691/1996. (Jurisprudence), [http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/55ea0d197cef8cedc1256b170032a3c8?Opendocument](http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/55ea0d197cef8cedc1256b170032a3c8?Opendocument) (Erişim Tarihi: 12.10.2009).

Communications Nos. 1321/2004 and 1322/2004, *Mr. Yeo-Bum Yoon and Mr. Myung-Jin Choi v Republic of Korea*, (CCPR/C/88/D/1321-1322/2004 of 23 January 2007). [http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/26a8e9722d0cdadac1257279004c1b4e?Opendocument](http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/26a8e9722d0cdadac1257279004c1b4e?Opendocument) (Erişim Tarihi: 28.12.2008).

Conference for Security and Cooperation in Europe, Second Conference on the Human Dimension of the CSCE, Copenhagen (1990), Document of The Copenhagen Meeting of The Conference on The Human Dimension of The CSCE, <http://www1.umn.edu/humanrts/osce/basics/copenhagen1990.html> (Erişim Tarihi: 11.10.2008).

Conscientious Objection to Military Service, Commission on Human Rights Resolution 1993/84, <http://www.unhcr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/0/29c24cf3c5dc40f4c1256b13003bcc9a?Opendocument> (Erişim Tarihi: 18.10.2008).

Council of Europe, Cons. Ass., Eighteenth Ordinary Session [Third Part], Texts Adopted (1967). <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta67/ERES337.htm> (Erişim Tarihi: 27.9.2008).

Çavuşoğlu, N. (1992). "İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ni 'Yaşayan Belge' Yapan Yorum Teknikleri". Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü *İnsan Hakları Yılı*, (14), 131-146.

Çınar, Ö. H. (2007). "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Vicdani Ret". *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (72), 94-109.

Decisions Adopted at the Meeting2007, 992nd DH Meeting-4 April 2007, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1115721&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75> (Erişim Tarihi: 12.10.2009).

Decker, D. C. and Fresa, L. (2000). "The Status of Conscientious Objection Under Article 4 of the European Convention on Human Rights". *Journal of International Law and Politics*, (33), 379-418, <http://www3.law.nyu.edu/journals/jilp/issues/33/pdf/33n.pdf> (Erişim Tarihi: 12.10.2009).

Eide Asbjørn and Mubanga-Chipoya Chama (1983). Question of Conscientious Objection to Military Service, U.N. ESCOR Sub-Comm'n on the Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, 36th Sess., Provisional Agenda Item 16, U.N. Doc. E/CN.4/Sub.2/1983/30 (1983).

Eminağaoğlu, Ö. F. (2005). "Özgürlük ve Vatan Hizmeti", *Radikal*, 22 Ağustos 2005.

General Comment No. 22, The Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion (Art. 18), 30/07/93. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, General Comment No. 22 (General Comments), Forty-eighth session 1993, [http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/9a30112c27d1167cc12563ed004d8f15?Opendocument](http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/9a30112c27d1167cc12563ed004d8f15?Opendocument) (Erişim Tarihi: 12.10.2008).

Habermas, J. (1995). *Sivil İtaatsizlik* (Çeviren: Hayrettin Ökçesiz). İstanbul: Afa Yayınları.

Heper, M. (2005). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

Jacobs/White (2002). *European Convention on Human Rights*. London: Oxford University Pres.

Mağden, Perihan (2005). *Yeni Aktüel*, 27 Ağustos 2005.

Matscher, F. (1993). "Methods of Interpretation of the Convention", R. St. J. Macdonald ve diğerleri (Ed.). *The European System for the Protection of Human Rights* in, (Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers), s. 63-82.

Moskos, C. C. and Chambers, W. J. (1993). "The Secularization of Conscience", Moskos, Charles C. and Chambers, Whiteclay J. (Ed.). *The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance* in. New York: Oxford University Pres. Google Books, http://books.google.com.tr/books?id=6j8BAqiBvXwC&pg=PA29&lpg=PA29&dq=The+New+conscientious+objection:+from+sacred+to+secular+resistance&source=bl&ots=8K1nHuPX4Y&sig=V7GJHJLghNVNudjZ1l8dpuxrzlY&hl=tr&ei=OBLeSvOFA8G24QbRr-Qc&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CAoQ6AEwAA#v=onepage&q=&f=false (Erişim Tarihi: 12.10.2009).

Noon, C. B. "Civil Disobedience, Rebellion and Conscientious Objection", <http://212.150.54.123/articles/articledet.cfm?articleid=438> (Erişim Tarihi: 13.10.2008).

Ökçesiz, H. (1994). *Sivil İtaatsizlik*. İstanbul: Afa Yayınları.

Öktem, E. (2002). *Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü*. Ankara: Liberte Yayınları.

Quaker Council for European Affairs (QCEA) v. Greece, European Committee of Social Rights, Complaint No. 8/2000, Document number: E/CN.4/2002/WP.2, List of complaints and advancement of the procedure, http://www.coe.int/t/e/human_rights/esc/4_collective_complaints/list_of_collective_complaints/default.asp#P280_30140 (Erişim Tarihi: 14.10.2008).

Recommendation (87), Council of Europe, Information Sheet No: 21, H/INF(87)1: 160. [http://www.coe.int/t/e/human_rights/cddh/3_committees/07.%20other%20committees%20and%20working%20groups/05.%20conscientious%20objection%20\(dh-s-co\)/working%20documents/Recommendation%20R\(87\)8%20E.asp](http://www.coe.int/t/e/human_rights/cddh/3_committees/07.%20other%20committees%20and%20working%20groups/05.%20conscientious%20objection%20(dh-s-co)/working%20documents/Recommendation%20R(87)8%20E.asp) (Erişim Tarihi: 21.9.2008).

Recommendation 1518 (2001), Exercise of the right of conscientious objection to military service in Council of Europe member states, <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta01/EREC1518.htm> (Erişim Tarihi: 12.10.2008).

Sabahattin Nal

Recommendation on Conscientious Objection 478 (1967), bkz. <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta67/erec478.htm> (Erişim Tarihi: 12.10.2008).

Report to the Committee for Civil Liberties, Justice and Home Affairs of the European Parliament, Conscientious Objection in Europe 2007, http://www.ebco-beoc.eu/pdf/index/200811/ebco_report_to_ep_-_final.doc (Erişim Tarihi: 15.10.2009).

Sevinç, M. (2006). "Türkiye'de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret: Zorunlu Askerlik ve Kamu Seçeneđi". Ankara Üniversitesi *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 61(1), 297-322.

Speck, A. (2005). "Refusal in the International War Resistance Movement: An Outline of Contemporary Refusal and Refusal Movements in Various Political Circumstances Throughout the World", <http://andreasspeck.info/?q=en/node/68> (Erişim Tarihi: 14.11.2008).

The De Gucht Resolution, Resolution on Respect for Human Rights in the European Community (Annual Report of the European Parliament), 11 March 1993, <http://www.ebco-beoc.org/docs2.htm> (Erişim Tarihi: 2.1.2009).

The Macciocchi Resolution, Resolution of 7 February 1983 on Conscientious Objection; <http://www.ebco-beoc.org/docs2.htm>, (Erişim Tarihi: 10.11.2008).

The Question of Conscientious Objection to Military Service, Report of the Secretary-General Prepared Pursuant to Commission, Resolution 1995/83, E/CN.4/1997/99 16 January 1997, <http://www.unhchr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/TestFrame/a7d0cccd1226af02802566f6004ea36a?Opendocument> (Erişim Tarihi: 14.11.2008).

The Schmidbauer Resolution, Resolution of 13 October 1989 on Conscientious Objection and Alternative Civilian Service', <http://www.ebco-beoc.org/docs2.htm>, (Erişim Tarihi: 10.11.2008).

Uluslararası Vicdani Ret Konferansı, http://www.amnesty.org.tr/yeni/index.php?option=com_content&viewE=article&id=584 (Erişim Tarihi: 22.11.2008).

Üçpınar, H. (2008). "Vicdani Ret, Türkiye Nereye Kadar?", www.savaskarsitlari.org (Erişim Tarihi: 16.11.2008).